

واکاوی فرآیند فهم حدیث، مبتنی بر میراث دانشی آیت الله محمدی ری شهری رحمته الله علیه

امیر رضاقلی (دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه قرآن و حدیث)

jangenarm123@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹)

چکیده:

آیت الله محمدی ری شهری (۱۴۰۱-۱۳۲۵ ش) از محدثان و احیاگران حدیث در دوره معاصر بودند که با تأسیس مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، گام بلندی در تبیین و ترویج معارف اهل بیت علیهم السلام برداشتند. تبخّر خاص، ذهن خلاق و منظومه وار ایشان، در کنار ساماندهی شایسته پژوهش های گروهی که به آثار حدیثی فاخری انجامید، بایستگی دستیابی به شناخت مراحل و شیوه دستیابی به فهم حدیث در نگاه ایشان را دوچندان می کند. به نظر می رسد فرآیند فهم حدیث یا همان فقه الحدیث که دانشی با پیشینه طولانی نزد عالمان مسلمان است، در نگاه مرحوم ری شهری به سه بخش «مقدمات فقه الحدیث»، «فقه الحدیث» و «دستمایه فقه الحدیث» قابل تقسیم است. بخش اول که عهده دار فراهم آوری پیش نیازهای فهم متن حدیث است و بخش دوم که عهده دار فهم متن و مقصود حدیث است، هر کدام شامل پنج مرحله و بخش سوم نیز که عهده دار چگونگی چارچوب های ارائه نتیجه حاصل از فقه الحدیث است، در بردارنده چهار مرحله می باشد. کلیدواژه ها: آیت الله ری شهری، دارالحدیث، فقه الحدیث، روش شناسی فهم حدیث، منهج حدیثی.

۱- درآمد

مرحوم آیت الله محمدی ری شهری (۱۴۰۱-۱۳۲۵)، بنیانگذار مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث و یکی از احیاگران پرتلاش و موفق حدیث در دوران معاصر بودند. در دورانی که محدث نوری و شاگرد وی، محدث قمی، به عنوان خاتم المحدثین معرفی شده بودند، ایشان توانست با افق گشایی در احادیث امامیه، بسترهای پژوهش در این زمینه را ارتقاء بخشیده و نشان دهند که نه تنها محدثان خاتمه نیافته، بلکه در هر دوران و متناسب با نیازهای آن، اقدامات روزآمد و مؤثری نیز خواهند داشت.

راهبری پژوهش های گروهی، تولید دانشنامه های سترگ و کتب فراوان حدیثی و پیرا حدیثی،

استقبال چشمگیر مخاطبان حدیث امامیه در میان مسلمانان و حتی غیرمسلمانان از جمله مسیحیان از آثار ایشان، تأسیس دانشگاه و پژوهشگاه قرآن و حدیث، احیای متون خطی و تحقیق بر میراث حدیثی امامیه و ... را می‌توان از جمله اقداماتی دانست که با هوشمندی، مدیریت و علمیت ایشان و همراهی تشکیلاتی دانشیان علوم حدیث، برای روزگار ما به جای مانده است.

ایشان نیز چون بسیاری دانشوران حدیث، در زمینه فهم روایات معصومان علیهم‌السلام، دارای روشی اختصاصی بودند که بخشی از آن به بهره‌وری از میراث عالمان پیشین، بخشی دستمایه تجربیات او، بخشی به دست آمده از مشورت و کار گروهی و بخش غیرقابل انکاری به عنایات و الطاف معصومان علیهم‌السلام که صاحبان حدیث هستند، باز می‌گشت. بر این پایه، قسمتی از روش فقه‌الحدیثی ایشان با پیشینیان و گاه معاصران، مشترک و بخشی به خود و تشکیلات زیر نظر آن مرحوم، اختصاص دارد.

واکاوی روش فقه‌الحدیثی دانشیان حدیث، از ضرورت‌هایی است که فوایدی چند به دنبال دارد و مقاله پیش‌رو نیز جویای دریافت آن است:

بهره نخست آنکه در تعامل با آثار دانشوران موردنظر، دیدگاه آنان، ژرفای نگاهشان در فهم حدیث و عمق کلمات آنان فهم می‌شود؛

سبب و چگونگی تبویب آثار حدیثی ایشان، شناخته می‌شود و امکان نقد و نظر و در نتیجه، فراهم‌آوری بستر پویایی علم را مهیا می‌کند؛

یافته‌های نوین و تازه آنان در میان جامعه علمی، رونق یافته و بستر پیشرفت دانش حدیث را فراهم می‌آورد و این امر چیزی جز آن است که در نکته پیشین گذشت.

بر این اساس، در ادامه به روش‌شناسی فقه‌الحدیثی ایشان می‌پردازیم تا دریچه‌های فوق را از نگاه ایشان دنبال کنیم.

فقه‌الحدیث که همان فرآیند فهم حدیث است، به دانشی گویند که به بررسی متن حدیث می‌پردازد. در این دانش، برای نزدیکی فهم مخاطب به معنا و منظور اصلی گوینده سخن، از شیوه‌های منطقی فهم و نقد حدیث و همچنین قواعد گوناگون - ادبی، اصولی و

کلامی و دیگر قوانین عقلی و عقلایی - استفاده می‌شود (ن.ک: مدرّسان، ۱۴۰۰: ۱۵۶؛ طباطبایی، ۱۴۰۰: ۴۰-۳۹).

معنای اصطلاحی فوق با معنای لغوی «فقه‌الحديث» نیز بستگی و پیوستگی دارد. فقه در لغت به معنای فهم، علم و درک است. ابن فارس در مدخل فقه می‌نویسد: «أصل واحد صحيح يدلّ على إدراك الشيء و العلم به؛ تقول: فقهت الحديث افقهه و كلّ علم بشئ فهو فقه؛ ثم اختصّ ذلك بعلم الشريعة و أفقهتك الشئ: بينته.» (ابن الفارس، ۱۴۰۴: ۴/۴۴۲؛ و.ن.ک: ابن الأثير، ۱۳۶۷: ۳/۴۶۵؛ العسكري، ۱۴۱۲: ۴۱۲).

بر این اساس، فقه‌الحديث را در اصطلاح «دانش فهم، شرح و تفسیر روایت» دانستن، (تهرانی، ۱۴۰۳: ۵۴/۸) پس صواب است.^۱ حدیث نیز بر اساس آنچه میان دانشیان درایه مشهور است، به سخنی معنا شده که حکایت از قول معصوم یا فعل یا تقریر ایشان داشته باشد (ن.ک: العاملی، ۱۴۱۴: ۷؛ شیخ بهائی، ۱۴۱۴: ۲-۱؛ السید الداماد، ۱۴۰۵: ۳۸-۳۷؛ الطریحی، بی‌تا: ۱؛ المامقانی، ۱۴۱۱: ۵۷/۱؛ حافظیان، ۱۳۹۰: ۱/۵۳۴، ۱۵۲).

در ضرورت فقه‌الحديث و دستیابی به مقصود معصومان علیهم‌السلام در خوانش روایات رسیده از آنان، تردیدی نیست. زیرا برای عمل به سخنان آن بزرگواران، بایستی جوانب گوناگون کلام ایشان را سنجید.

فرایند فهم حدیث نیز همپای صدور حدیث، وجود داشته است. بنابراین دانشی نوپا و فنی امروزین نیست. هر کجا تلاشی برای فهم بهتر و ژرف‌تر حدیث صورت یافته، بخشی از تاریخچه دانش فقه‌الحديث است. اما اینکه تدوین دانش فقه‌الحديث به کدامین روزگار باز می‌گردد و طی چه مراحل این دانش، صورت علمی یافته، تأملاتی است که خارج از این مقال است.

آنچه در ادامه می‌خوانید، روش‌شناسی فقه‌الحديثی آیت‌الله ری‌شهری - به عنوان یکی از استوانه‌های حدیث در دوران معاصر - است که برگرفته از آثار ایشان و دیدگاه‌های شخصی یا

۱. روایاتی نیز در زمینه ضرورت فهم حدیث وارد شده که در آنها به جای تعبیر «فقه‌الحديث» از «درایة الحديث» سخن به میان آمده که با اصطلاح امروزین درایة الحديث متفاوت است. اما واژه درایة نیز به «المعرفة المدركة بضرب من الحیل» معنا شده که چیزی جز فقه‌الحديث از آن مراد نیست (ن.ک: راغب، ۱۴۱۲: ۳۱۲؛ ری‌شهری، ۱۳۹۷: ۴۵۰/۱).

گروهی آن مرحوم می‌باشد.

۲- مراحل فقه‌الحديث در نگاه آیت‌الله‌ری‌شهری

بر اساس نتایج پژوهش به دست آمده، فرآیند فقه‌الحديث در نگاه آیت‌الله‌ری‌شهری، سه مرحله دارد. نخست مقدمات فقه‌الحديث است که پیش از پرداختن به متن حدیث، به آنها پرداخته می‌شود. دوم پرداختن به قواعد و سنجه‌های فهم حدیث است که در نتیجه این دو فرآیند مکمل، فهمی از حدیث به دست می‌آید. سوم، مرحله‌ای است که داوری قطعی نهایی در مورد حدیث به دست می‌آید و به آن نسبت داده می‌شود. باید دقت داشت در مرحله نخست، آن دسته از اقداماتی که در فهم حدیث، نقش خواهد داشت مورد نظر است نه آن دسته از اقداماتی که به اعتبارسنجی متن می‌پردازد و مبانی اعتبارسنجی آیت‌الله‌ری‌شهری به مجالی دیگر واگذارده می‌شود.

پیش از عرضه پژوهش باید به این امر توجه داد که یکی از شاخصه‌های فعالیت علمی ایشان، پژوهش گروهی و تشکیلاتی است. بنابراین آنچه به آیت‌الله‌ری‌شهری نسبت داده می‌شود، ابتدائاً به خود ایشان و سپس به آثار تولید شده در پژوهش‌های گروهی مؤسسه علمی- فرهنگی دارالحديث باز می‌گردد. همچنین اضافه می‌کنیم که فرآیند اعتبارسنجی حدیث و اثبات صدور آن، منطقاً از مراحل فقه‌الحديث نبوده و در این نوشتار به آن نپرداخته‌ایم؛ گرچه ماهیتاً از آن قابل جداسازی نیست.

۱-۲ مقدمات

آیت‌الله‌ری‌شهری در این بخش عمدتاً به ۵ مرحله نظر داشته‌اند. برخی دانشوران، برخی از این مراحل را به عنوان مراحل فقه‌الحديث و نه مقدمات آن یاد نموده‌اند (مسعودی، ۱۳۸۴: ۹-۵)؛ اما در یک تقسیم‌بندی دیگر می‌توان فهم یک حدیث را به سه مرحله «مقدمات»، «فقه‌الحديث» و «دستمایه» تقسیم نمود. در مرحله مقدمات، موضوع بررسی، تشکیل پرونده علمی نسبتاً کاملی است تا پیش‌نیازهای ورود به حدیث فراهم آید. در مرحله فقه‌الحديث، آنچه مستقیماً به حدیث و فهم سخن ارتباط می‌یابد، بایستی مورد بحث و کاوش قرار گیرد و در مرحله دستمایه نیز آنچه حاصل تلاش بوده باید در چارچوبی منطقی و با ملاحظات زمان،

مکان و قواعد عرضه معارف اهل بیت علیهم السلام ارائه شود.

آنچه در ادامه می‌آید، مراحل است که به عنوان مقدمه و پیش‌نیاز فهم حدیث در آثار آیت‌الله ری‌شهری دیده می‌شود:

۱-۱-۲ واکاوی آسیب‌های احتمالی متن حدیث

آسیب‌هایی چون تصحیف، تحریف، ادراج، وضع، اضطراب، تقیّه، تقطیع و ... که دانشیان پیرا حدیث از آن سخن می‌گویند، مورد توجه آیت‌الله ری‌شهری و همکاران ایشان بوده و در آثارشان به عنوان یکی از مراحل دستیابی به مراد معصومان علیهم السلام، ایفای نقش نموده است. برای نمونه به سه مورد زیر اشاره می‌شود:

۱-۱-۱-۲ تصحیف

توجه به احتمال تصحیف در روایات، یکی از مقدمات فقه‌الحديث است. تصحیف را خوانش متن به غیر از آنچه که در واقع هست، معنا نموده‌اند و سبب را شباهت حروف آن دانسته‌اند (الفراهیدی، ۱۴۰۹: ۴۴۰؛ راغب، ۱۴۱۲: ۴۷۶؛ ابن‌المنظور، ۱۴۱۴: ۱۸۶/۹). برخی نیز گفته‌اند: تصحیف، تغییر اشتباهی لفظ است که منجر به تغییر در معنا و مراد شود (مسجدی، ۱۳۹۰: ۲۰).^۱ تصحیف، در اصطلاح خود- از دیدگاه والد شیخ بهائی- هم در اسامی راویان و هم در متن روایت واقع می‌شود (حافظیان، ۱۳۹۰: ۴۲۰/۱-۴۱۹)، مانند تصحیف «حریر» به «جریر» و تصحیف «برید» به «یزید» (العاملی، ۱۴۱۴: ۸۱؛ ون.ک: السیوطی، ۱۳۷۹: ۱۹۳/۲؛ المامقانی، ۱۴۱۱: ۲۳۹/۱) و تصحیف «احتجر المسجد» به «احتجم» (غفاری، ۱۳۶۹: ۴۲).

آیت‌الله ری‌شهری و همکارانشان، یکی از احتمالاتی که در اختلاف تاریخ شهادت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ذکر نموده‌اند، احتمال تصحیف شهادت ۹۵ روز به ۷۵ روز بوده است. گرچه ایشان این احتمال را از قول دیگران آورده‌اند؛ اما ممکن دانستن طرح این احتمال،

۱. این گفته بر اساس بیان فقیومی (۱۴۱۴: ۳۳۴) مطرح شده است.

خود از شواهد معتبر دانستن آن در دریافت از احادیث و گزارش‌های تاریخی است. بر این اساس ممکن است «خمس و سبعون» در واقع «خمس و تسعون» بوده باشد یا بالعکس؛ زیرا در نگارش به هم شباهت دارند (ر.ک: ری شهری، الف ۱۳۹۵: ۶۹۶). ایشان همچنین - به نقل از کشف الغمّة (الإربلی، ۱۴۰۱: ۳۶۷/۱) -، احتمال تصحیف نام «سلماء بنت عمیس» به «أسماء بنت عمیس» به عنوان کسی که در میلاد حسنین علیهما السلام حضور داشته را مطرح نموده‌اند (ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۵۷/۱-۱۵۶). نمونه‌های فراوان دیگری را نیز می‌توان در این باره مطرح نمود (برای نمونه: ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴۹/۱؛ ۸۵/۶؛ ۱۳۵/۷؛ ۲۱۷/۹؛ ری شهری، ۱۳۸۰: ۳۳۷/۱۲؛ ری شهری، ج ۱۳۹۲: ۵۲۰).

۲-۱-۱-۲ اضطراب

اضطراب در لغت به معنای لرزش، اختلال و حرکت است. آنگاه که می‌گویند: «إضطرب أمره»، یعنی در کارش اختلالی پیش آمد (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۵/۸). اضطراب به معنای نابسامانی، پراکندگی و اختلاف نیز آمده است (الطریحی، ۱۳۷۵: ۱۰۵/۲).^۱ برخی گفته‌اند: اصطلاح «اضطراب» برای حدیث را از معنای لغوی «اختلال» اخذ نموده‌اند (الحسینی الزبیدی، ۱۴۱۴: ۱۷۱/۲). اضطراب، اصطلاحی است که در دانش رجال و حدیث به دو شکل «اضطراب سندی» و «اضطراب متنی» کاربرد دارد. (ابن الکثیر، ۱۴۱۵: ۶۸؛ السخاوی، ۱۴۱۲: ۲۷۴/۱؛ السیوطی، ۱۳۷۹: ۲۶۴/۱؛ حافظیان، ۱۳۹۰: ۲۰۲/۱؛ المامقانی، ۱۴۱۱: ۳۸۸/۱). همچنین حدیثی را مضطرب گویند که دارای اتقان سندی یا اتقان متنی نباشد. کاربرد اضطراب در آثار آیت‌الله ری شهری به عنوان مقدمه‌ای در فقه‌الحدیث، دیده می‌شود. ایشان و همکارانشان، هنگام نقل روایاتی از اهل سنت در موضوع غنیمت بردن زنان که عمدتاً دو روایت امّ زیاد (النّسانی، ۱۴۰۶: ۲۷۷/۵؛ ابن الحنبل، ۱۴۱۴: ۳۱۳/۸) و حدیث سهله (ابن العساکر، ۱۴۱۵: ۴۲۹/۱۴؛ الطبرانی، ۱۴۰۴: ۲۹۳/۲۴) هستند، قائل به اضطراب

۱. اضطراب، به حرکت جنین در رحم (الفراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۲/۷)، زیاد رفتن در جهات گوناگون (راغب، ۱۴۱۲: ۵۰۶) و حرکت و موج زدن (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۱۸۷/۸) نیز معنا شده است.

متنی برای حدیث سهله شده‌اند (ری شهری، ۱۳۹۴: ۴۰۵/۷). یکی از اشکالات عمده‌ای که ایشان و همکارانشان بر حدیث «عشره مبشره» وارد دانسته‌اند، اضطراب شدید در متن آن است (ری شهری، الف ۱۳۹۰: ۷۷۸-۷۷۹/۱). نمونه‌های بیشتری در این باره نیز موجود است (ن.ک: ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۲۹۶/۱۷).

۳-۱-۱-۲ نقیّه

برخی اساتید معاصر، تقیّه را به «عمل نکردن به دستوری یا بیان نکردن حکمی یا حتی اظهار گفتار و کرداری مخالف با آن برای حفظ دین و یا گروندگان به آن و حافظان آن و مصلحت‌هایی دیگر از این دست» معنا نموده‌اند.^۱ (مسعودی، ۱۳۹۷: ۳۶).

کاربرد تقیّه و حضور آن در مقدّمات فهم احادیث در آثار آیت‌الله ری شهری دیده می‌شود. پیشینه کاربرد تقیّه به عنوان پیش‌نیاز فهم در آثار ایشان، هنگامی است که محلّ ورود یک حدیث را از نگاه عالمان و دانشوران پیش از خود، تقیّه می‌دانند و آن را نقل می‌کنند. برای نمونه، آوازه‌خوانی در اذان را به نقل از علامه مجلسی (المجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵۸/۸۴، ضمن ح ۵۹)، از موارد صدور حدیث بر مبنای تقیّه می‌دانند (ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۴۳۷/۲، پانوش ح ۱۱۹). این امر را در ترک «حیّ علی خیر العمل» در پرسش‌های یک راوی از معانی باطنی اذان به نقل از شیخ صدوق (ابن بابویه، ۱۴۰۳: ۲/۴۱)، پذیرفته‌اند (ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۳۹۱/۲). نمونه‌های دیگری نیز در آثار ایشان قابل رؤیت است (ری شهری، ب ۱۳۸۹: ۲۸۳/۱، پانوش ح ۳۴۹؛ ری شهری، ب ۱۳۸۵: ۳۱۵/۲، پانوش ح ۱۷۱۹).

باید دقت داشت که مورد تقیّه گاه می‌تواند به عنوان «مرحله گردآوری پرونده علمی بیانات پیشینیان» در نظر گرفته شود؛ زیرا ضمن بیانات آنان آمده است. اما سبب یادکرد آن در این موضع آن است که گاه اثبات تقیّه در حدیث، می‌تواند یک حدیث را از گردونه فقه‌الحدیث خارج سازد و آن را موافق با فضای عامّه بشمرد و دیگر با وجود آن نیازی به ورود در مراحل بعد نباشد.

۱. برای آشنایی بیشتر با تقیّه و کاربرد آن به عنوان آسیب احتمالی متن احادیث، ن.ک: مسعودی، ۱۳۹۷: ۴۸-۳۶.

لازم به ذکر است که برخی آسیب‌ها نیز در این مرحله نمایان نمی‌شوند و هنگام تشکیل خانواده حدیث و ... خود را نشان می‌دهند (برای نمونه: ری شهری، ۱۳۹۷: ۲۳۶/۱-۲۳۵).

۲-۱-۲ بررسی اختلاف نقل و نسخ تا دستیابی به متن نهایی

این عامل نیز در ادامه آسیب‌های احتمالی متن است و آن را از حیث رسانایی به متن نهایی حدیث، از غیر آن تفکیک نمودیم. اختلاف نسخه و نقل، گاه به دلیل ضابط نبودن مستسخان، گاه به دلیل شبهات حروف به یکدیگر، گاهی به سبب آسیب دیدن ظاهری نسخه‌های کهن و به علل گوناگون پدید می‌آید. تفاوت در نسخه‌ها، ممکن است در فقه، گاه به تفاوت در حلیت یا حرمت یک حکم هم بینجامد. همچنین به فهم روایت لطمه وارد ساخته یا معنای آن را دیگرگون کند. از این رو پیش از ورود به مراحل فهم یک حدیث، باید به نسخه‌ای قابل اعتماد از آن رسید (ن.ک: ایزدی، ۱۳۹۴: ۲۵۰). علامه مجلسی سرآمد عالمانی است که به اختلاف نسخ و تأثیر آن در فرآیند فقه‌الحديث اهمیت می‌دهد (برای نمونه: المجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۴/۱؛ ۲۲۲). علامه سید عبدالله شبّر نیز از محدثانی است که به این بستر توجه داشته‌اند (شبّر، ۱۳۹۰: ۲۱۴/۲؛ ۳۴۲؛ ۲۵۹؛ ۱۰۰/۱؛ ۴۲۳).

آیت‌الله ری‌شهری و همکارانشان، به این امر نیز دقت داشته‌اند. برای نمونه توجه به تفاوت نسخه دعای عرفه که از بلدالأمین کفعمی و بحارالأنوار علامه مجلسی در آثار ایشان دیده می‌شود (ری شهری، ۱۳۸۸: ۷/۱۴، پانوش ۳). ایشان به اختلاف نسخه‌هایی که دیگر عالمان نیز یافته، اشاره داشته و برخی را پذیرفته‌اند (ری شهری، ب ۱۳۹۱: ۵۹۹-۵۹۸). دقت در چندین نسخه و نقل از یک حدیث در ضمن بحث از فاطمی بودن و قریشی بودن یا نبودن منجی عالم علیه السلام نمونه دیگری است (ری شهری، ۱۳۹۳: ۱۱۶/۹). ایشان و همکارانشان، گاه یک حدیث را که از امامی نقل شده با سنجش اختلاف نسخه‌ها و نقل‌ها، به امامی دیگر منتسب می‌دانند (همان: ۳۶۷/۷، پانوش ۳). در این زمینه، موارد دیگری نیز وجود دارد (ری شهری، ۱۳۸۰: ۳۳۳/۷؛ ری شهری، ب ۱۳۸۵: ۳۲۱/۲، پانوش ۱؛ الری شهری، ۱۴۱۶: ۳۱۶/۲، پانوش، ح ۲۸۴۹).

۲-۱-۳ گردآوری پرونده علمی بیانات پیشینیان و نقد و تحلیل آن

احادیث معصومان علیهم السلام در طول بیش از ۱۰ قرن، در دسترس عالمان و محدثان نامور و

ثرف‌نگر بوده است. عقل، مُدرک این امر است که پیش از ورود به عرصه فهم یک حدیث و در حین آن، نیازمند دانستن بیانات پیشینیان هستیم و بی‌توجهی به آنچه عالمان پیشین فرموده‌اند، فعل عقلا نیست. از این رو متخصصان و استادان علوم حدیث، دستیابی به فهم پیشینیان و گردآوری و یادکرد آن را ضروری می‌دانند (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۳۲۱-۳۲۲). بسیاری از عالمان نیز این امر را سرلوحه تألیفات خود قرار داده‌اند.^۱

مرحوم ری‌شهری و همکارانشان نیز در آثار علمی تولیدشده، به این امر اهتمام‌والایی داشته‌اند تا مقدمات فهم یک حدیث را با تشکیل پرونده علمی بیانات پیشینیان فراهم آورند. عنوان «ربا شمردن سود گرفتن از مؤمن» که به قلم یکی از همکاران مرحوم ری‌شهری بوده و در دانشنامه قرآن و حدیث، نشر یافته، یکی از نمونه‌های قابل ذکر در گردآوری پرونده علمی پیشینیان است (ری‌شهری، الف ۱۳۹۱: ۱۶۱/۱۷-۱۵۷).^۲ آیت‌الله ری‌شهری در شرح خود بر زیارت جامعه کبیره، بارها بیانات پیشینیان را ذکر، نقد یا پذیرش نموده و سپس فهم خود از فراز زیارت را می‌فرمایند (ری‌شهری، الف ۱۳۸۹: ۶۴۹، پانوش ۱: ۶۴۳؛ ۱۳۸). در آثار دیگر ایشان نیز این امر به فراوانی یافت می‌شود (ری‌شهری، ج ۱۳۸۹: ۱۸۴؛ ۴۷۹؛ ۳۷۹-۳۹۳؛ ری‌شهری، الف ۱۳۹۶: ۱۰۷؛ ری‌شهری، الف ۱۳۸۵: ۵۷۶/۴-۵۶۹؛ ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۱۵۹/۸). باید اذعان داشت که اهتمام ایشان به بیانات گذشتگان ستودنی است.

۴-۱-۲ کوشش در گردآوری خانواده حدیث

خانواده حدیث - یا به تعبیری گزینه‌های کلامی منفصل - به معنای بازیابی یک حدیث در میان خانواده خود است. برای شناخت هرچه بیشتر احادیث، نیازمند تشکیل خانواده حدیث هستیم. دستیابی به دیدگاه شارع در یک موضوع و فرمان الهی در مسائل گوناگون، نیازمند

۱. علامه سید عبدالله شبّر در مصابیح الأنوار که به قصد حلّ مشکلات روایات نگاشته شده، این امر را سرلوحه کار خود قرار داده‌اند. برای نمونه ایشان در ذیل حدیث «تَبَيَّنَ الْمُؤْمِنُ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ»، ۲۴ معنا را از عالمان پیش از خود ذکر می‌کنند. ن.ک: شبّر، ۱۳۹۰: ۶۴۶/۵۳۱.

۲. ایشان در این بحث به قول چند تن از فقها و محدّثان اشاره، سپس جمع‌بندی خود را ارائه می‌کنند.

گردآوری مجموع آموزه‌های دینی در آن موضوع خاص است تا با کنارهم قراردادن آنها بتوان ابتدا به فهم و سپس به داوری رسیده و پی به خواست شارع مقدس بُرد. ناگفته پیداست که مطالب در کلام معصومان علیهم‌السلام، گاه با فراگیری و گاه با ویژگی و اختصاص بیان شده است. گواهان یک مطلب نیز گاه در متون و سخنان گوناگونی پراکنده هستند. همچنین مصادیق و موارد یک فرمان و آموزه نیز گاه در جای جای سخنان بزرگان دین، به صورت پراکنده یافت می‌شود. در همه این موارد و موارد اینچنینی نیازمند گردآوری سخنان بزرگان دین هستیم. «در واقع، ما به کشف و فهم خانواده حدیث می‌پردازیم و این، امامان معصوم علیهم‌السلام هستند که خانواده حدیث، از پرتوی وجودی ایشان تابان گشته است.» (پسندیده، ۱۳۹۷: ۲۱).

پی‌گیری، گردآوری و تنظیم درست و دقیق آموزه‌های دینی در موضوعی واحد و بر محور مفهوم یا حکمی خاص از منابعی که پیش از گردآوری، اعتبارشان پابرجا شده است را «فرآیند تشکیل خانواده حدیث» گویند. این فرآیند، دو مرحله اصلی شامل تشکیل مجموعه واژگان و اخذ متون بوده و مراحل متعدّد فرعی داشته و فوایدی ناظر به هر سه حوزه «سند»، «متن» و «فهم متن» دارد.

برای تشکیل خانواده حدیث، مراحل می‌بایست موارد زیر را با دقت دنبال نمود:

تشکیل مجموعه واژگان: این مرحله شامل تدوین واژه‌های محوری، واژه‌های مرتبط، ترکیبات، واژگان متضاد و مصادیق می‌شود.

اخذ متون: این مرحله شامل مراجعه به کتاب‌های جامع حدیثی، مراجعه به تک نگاری‌ها، استفاده از معجم‌های لفظی، استفاده از برنامه‌های رایانه‌ای و استفاده از تصنیف‌های موضوعی می‌شود.

تشکیل خانواده حدیث فواید فراوانی را در پی دارد که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

الف) مباحث ناظر به سند:

۱. مسند ساختن روایات مرسل؛
۲. بازیابی اسناد صحیح برای روایات ضعیف؛
۳. شناخت تصحیف، تحریف و سقط در اسناد؛

۴. دستیابی به استفاضه و تواتر.

ب) مباحث ناظر به متن:

۱. یافتن تصحیف، تحریف، کج فهمی و بدفهمی؛

۲. شناخت متون نقل به معنا شده؛

۳. فهم قرائن؛

۴. فهم اسباب ورود؛

۵. فهم اختلاف حدیث و تعارض؛

۶. نسخه بدل های متفاوت یک متن؛

ج) مباحث ناظر به فهم متن:

۱. تبیین و شفاف سازی متن؛

۲. اطمینان به فهم نظر شارح؛

۳. آشنایی با تبیین و تقریر گونه گون یک موضوع (برای تفصیل بیشتر، ن. ک:

طباطبایی، ۱۴۰۰: ۲۴۶-۱۴۵؛ مسعودی، ۱۳۹۵: ۱۷۷-۱۴۸).

محدثان نامور امامیه، از دیرباز تاکنون به این نکته اهتمام داشته اند. ثقة الإسلام کلینی در الکافی، علامه مجلسی در بحارالانوار و شیخ حرّ عاملی در وسائل الشیعة، سرآمدان این عرصه هستند. این ایده به گونه ای دیگر نیز توسط آیت الله بروجردی مطرح شده است. یکی از ویژگی های مهم فقه الحدیثی آثار آیت الله ری شهری، تشکیل خانواده حدیث است. ایشان در زمینه های گوناگون، اقدام به تشکیل خانواده حدیث می کنند تا امکان دستیابی به مقصود، بهتر فراهم آید.

باید دقت داشت تشکیل خانواده حدیث و گردآوری مرحله ای، ناظر به مقدمات فقه الحدیث است نه فهم متن حدیث؛ بلکه آنگاه که در فرآیند فهم حدیث، از خانواده حدیثی گردآمده بهره می بریم، آن را در فرآیند فهم داخل نموده ایم.

آیت الله ری شهری و همکاران در آثار گوناگون خود به این مطلب اشاره داشته اند. در بخش یکم از سیره پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، گردآوری خانواده حدیث به عنوان یکی از ملاکات مهم برای

قواعد استنباط از سیره نبوی ﷺ، مطرح شده است (ری شهری، ۱۳۹۴: ۳۲/۱). در مدخل «موسوعة معارف الكتاب و السنة» نیز به این نکته به گونه دیگری اشاره شده است (ری شهری، ۱۴۳۲: ۸۴/۱). به نظر می‌رسد اصلی‌ترین سبب تشکیل خانواده حدیث از دیدگاه آیت‌الله ری شهری، مفسر بودن احادیث نسبت به یکدیگر است (ری شهری، ۱۴۱۶: ۱۱/۱).

۵-۱-۲ بررسی نقش و جایگاه حدیث و مفاهیم آن در تاریخ اسلام

آنگاه که محقق با یک حدیث روبرو می‌شود، در صورتی که از جایگاه آن حدیث در تاریخ اسلام آگاهی نداشته باشد، به تحلیل و فهم درستی دست نخواهد یافت. از این رویکی از پیش‌نیازهای فهم حدیث، دانایی نسبت به جایگاه آن حدیث و مفاهیم مرتبط با آن در تاریخ اسلام است.

مرحوم ری شهری و همکارانشان، به این نکته دقت داشته‌اند که احادیثی خاص در طول تاریخ مورد توجه ویژه فریقین قرار گرفته است. از این منظر، بایستی جایگاه آن احادیث واکاویده شود. بسیاری احادیث نیز ناظر به واقعه‌ای خاص یا مسائلی بغرنج و ویژه در امت نبوده و دربردارنده آموزه‌هایی معارفی هستند که نیاز به چنین اقدامی پیش از فهم متن آنها ندارند.

برای نمونه از میان احادیث خاص در تاریخ اسلام، حدیث مشهور به «عشرة مبشرة» را می‌توان نام برد. این حدیث از احادیثی است که در حقانیت عده‌ای و بطلان عده‌ای مؤثر بوده و می‌تواند محل دآوری‌های خاصی قرار گیرد؛ چنان‌که در میان اهل سنت، اینگونه بوده است. بر این اساس، آیت‌الله ری شهری و همکارانشان این حدیث را به صورت مفصل‌تری مورد بررسی و تحقیق قرار می‌دهند و پیش از ورود به مراحل فقه‌الحدیثی آن، در نقل‌های گوناگون این حدیث، منابع، نسخه‌ها، واژگان، اشخاص و آسیب‌های مرتبط، به تحقیق می‌پردازند تا به خوبی جوانب این حدیث روشن شود. زیرا اشخاصی که بر اساس برخی نقل‌ها در این حدیث آمده‌اند، بر اساس روایات معتبر اهل بیت علیهم‌السلام و تاریخ قطعی نمی‌توانند بشارت یافته به بهشت باشند. بر این اساس صفحاتی از یک اثر به تحقیق در زمینه‌های نامبرده این حدیث، اختصاص یافته است (ری شهری، الف ۱۳۹۰: ۷۸۴-۷۷۳). نمونه دیگر، احادیث دعائم الإسلام است

(ری شهری، ۱۴۳۲: ۶-۶۳؛ ری شهری، الف ۱۳۸۵: ۸/۱۰۰-۹۷). نمونه سوم، حدیث لوح است (ری شهری، ۱۳۹۳: ۱/۴۰۳-۳۹۵). نمونه چهارم، حدیث کساء است (ری شهری، ۱۳۸۶: ۷۹/۵-۷۲).

۲-۲ فقه الحدیث

به نظر می‌رسد در زمینه فقه الحدیث و فهم مستقیم متن یک حدیث، از دیدگاه آیت‌الله ری شهری و همکارانشان، چهار مرحله اصلی متصور است.

۲-۲-۱ تلاش در فهم واژگان و ترکیبات حدیث

ناگفته پیداست فهم متن و مقصود معصومان علیهم‌السلام در ابتدای امر با فهم واژگان و ترکیبات کلام ایشان پیدا می‌شود و فهم متن متوقف بر فهم واژگان و ترکیبات به کاربرده شده در کلام ایشان است. اینکه تفاوت «صبر» و «حلم» در چیست، در فهم کاربردهای گوناگون این دو واژه توسط معصومان علیهم‌السلام مؤثر است؛ فهم معنای «جهل» بدون فهم ژرف معنای «عقل» و «علم» میسر نیست؛ فهم عبارت «المؤمن موه رافع» (الموسوی، ۱۳۸۲: ۱۶۹) نیازمند دریافت‌هایی از ترکیب آن است (برای تفصیل بیشتر: ری شهری، ۱۳۹۷: ۱/۴۶۰-۴۵۷).

بر این اساس، یکی از قواعد پژوهش آیت‌الله ری شهری و همکارانشان، دقت در معانی واژگان، تفاوت‌های آنها با یکدیگر، ریشه‌شناسی واژه، استعمالات و کاربردهای آن، ترکیبات متون روایات و ... است.^۱ دانشنامه قرآن و حدیث، ابتدای هر واژه قرآنی - حدیثی دربردارنده مداخلی است که به واژه از حیث ریشه، معانی و کاربردها می‌پردازد (ری شهری، ۱۴۳۲: ۱/۳۳۵؛ ۶-۱۰/۹؛ ۳۳۰-۳۲۹). ایشان در شرح خود بر زیارت جامعه کبیره، تمامی فرازها را ابتدا از حیث واژه بررسی نموده و به ترجمه‌ها اکتفا ننموده‌اند (برای نمونه: ری شهری، الف ۱۳۸۹: ۵۱؛ ۳۳۸؛ ۴۴۱؛ ۵۵۵). بر این اساس، به کارگیری کتب لغت، غریب‌الحدیث‌ها و فروق‌اللغة‌ها در آثار ایشان کاربرد فراوانی دارد (الری شهری، ۱۴۱۶:

۱. در مقدمه دانشنامه قرآن و حدیث به این امر به نیکی تصریح شده است (ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۱/۱۰۰).

۲. مداخل معرفی شده ویژه عناوین «الإخاء»، «أهل البيت»، «البرهان» و «البصيرة» می‌باشند.

۵۲۰/۱؛ ۳۶/۲؛ ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۱۰/۷-۹؛ ری شهری، ۱۴۳۲: ۴۰۸/۴؛ ری شهری، ۱۳۶۹: ۲۹۸-۲۹۷).

۲-۲-۲ اهتمام به دریافت سیاق حدیث

توجه به بستر سخن و انتخاب معانی واژگانی متناسب با سیاق کلام، نظر داشتن به صدر و ذیل یک حدیث در تحلیل محتوای آن و بالاتر، توجه به سیاق مجموعه روایات هم موضوع، یکی دیگر از مراحل فقه الحدیث در سیره علمی آیت الله ری شهری و همکاران ایشان است. در مقدمه دانشنامه قرآن و حدیث آمده است:

«تا جای ممکن، کوشیده‌ایم تا واژگان پیچیده و دور از ذهن را شرح دهیم و برای این کار، به کتاب‌های اصلی لغت و غریب الحدیث (مانند: لسان العرب، معجم مقاییس اللغة، النهاية ابن اثیر، الصحاح جوهری، القاموس المحيط فیروزآبادی، المصباح المنیر قیومی و المفردات راغب) و دیگر منابع معتبر، تکیه کرده‌ایم و سعی نموده‌ایم از میان معانی متعددی که گاه برای یک واژه در این گونه منابع ذکر می‌شود، معنای متناسب با سیاق حدیث را برگزینیم.» (ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۱۰/۱).

این نکته در سایر آثار علمی ایشان نیز مورد تصریح قرار گرفته است (ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۲۲/۱؛ ری شهری، ج ۱۳۹۱: ۲۷/۱). بر این اساس می‌توان ادعا نمود دقت به سیاق حدیث چه در اخذ معانی واژگان و چه در فهم معنای کلی حدیث، مورد توجه ایشان بوده است.

برای نمونه می‌توان در فهم واژگان «ابقع» و «اصهب» اشاره نمود. در واقع، «اصهب» یعنی سرخ و سفید و بور و «ابقع» به معنای دورنگ است، مانند زاغ که سیاه و سفید است. اما آیت الله ری شهری و همکارانشان نظر به سیاق حدیثی که در ادامه می‌آید، معتقدند مراد از به کارگیری واژگان اصهب و ابقع، رنگ پرچم‌ها نبوده، بلکه منظور دو تن و شخصیت است؛ زیرا در سیاق حدیث، پرچم دیگر به نام سفیانی خوانده شده و به رنگ اشاره‌ای ندارد (ری شهری، ۱۳۹۳: ۳۶۷/۷، پانوشته‌های ۵ و ۴). متن حدیث چنین است:

«رَوَى فِي كِتَابِ «سُرُورُ أَهْلِ الْإِيمَانِ» عَنِ السَّيِّدِ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ بِإِسْنَادِهِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: الزَّمِ الْأَرْضَ وَلَا

تُحَرِّكُ يَدًا وَلَا رِجْلًا حَتَّى تَرَى عِلَامَاتٍ أَذْكُرُهَا لَكَ، وَمَا أَرَاكَ تُدْرِكُ ذَلِكَ:
 اخْتِلَافٌ بَيْنَ الْعِبَادِ، وَمُنَادٍ يُنَادِي مِنَ السَّمَاءِ، وَخَسْفٌ فِي قَرْيَةٍ مِنْ قُرَى
 الشَّامِ بِالْجَابِيَةِ، وَنُزُولُ الثُّرُكِ الْجَزِيرَةِ، وَنُزُولُ الرُّومِ الرَّمْلَةِ، وَاخْتِلَافٌ
 كَثِيرٌ عِنْدَ ذَلِكَ فِي كُلِّ أَرْضٍ حَتَّى تَخْرَبَ الشَّامُ، وَيَكُونُ سَبَبُ ذَلِكَ
 اجْتِمَاعُ ثَلَاثِ رَايَاتٍ فِيهِ: رَايَةُ الْأَصْهَبِ، وَرَايَةُ الْأَبْقَعِ، وَرَايَةُ الشُّفَيَانِيِّ.»
 (نیللی نجفی، ۱۴۲۶: ۱۸۲۹؛ المجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۹/۵۲)

ایشان در تفسیر آیات قرآن نیز توجه و اهتمام به سیاق را ضروری و لازم و فهم آیات را به
 دقت در سیاق متوقف می دانستند (ری شهری، ب: ۱۳۹۰: ۳۵). مرحوم ری شهری در تفسیر
 خود، سیاق متنی، سیاق نزول یا تدوین و سیاق مقامی را برای آیات قرآن کریم در نظر می گیرند
 (ری شهری، ۱۳۹۸: ۲۱۲/۱-۱۹۶)، که به گونه ای دیگر همین سخن را در باب روایات اهل بیت
 علیهم السلام نیز می توان طرح نمود.

۳-۲-۲ واکاوی بستر صدور حدیث

شناخت بستر صدور حدیث که از آن به «قرینه مقامی متصل» نیز تعبیر می شود، عرصه
 فهم دقیق و جامع از حدیث را فراهم می سازد. سبب ورود و صدور حدیث را زمینه ای معرفی
 نموده اند که موجب شده معصوم علیه السلام سخن گفته، حکمی را بیان، مسأله ای را رد و طرح و انکار
 نموده و یا فعلی انجام فرمایند (مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۲۷). نمونه مشهور شناخت سبب صدور
 حدیث، روایت «مَنْ بَشَّرَنِي بِخُرُوجِ آذَارِ فَلِهِ الْجَنَّةُ» (الشهرزوری، ۱۴۱۶: ۱۶۱؛ ابن
 بابویه، ۱۴۰۳: ۲۰۵-۲۰۴؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱۷۶/۱) است (احسانی فر لنگرودی، ۱۴۳۲
 :۳۲۶-۳۲۵؛ مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۳۲-۱۳۱).

آشنایی با اسباب ورود و صدور حدیث، فوایدی از جمله جداسازی قضایای حقیقیه از
 قضایای خارجیّه، تبیین موضوع و حکم، رفع تعارض و تنافی، رفع استبعاد، رفع اجمال و
 شناخت تصحیف در نقل نادرست دارد (برای تفصیل بیشتر: طباطبائی، ۱۴۰۰: ۳۱۵-۲۹۵).
 آیت الله ری شهری و همکارانشان، واکاوی بستر صدور حدیث و شناخت آن را نیز از جمله
 قواعد فهم و تحلیل روایات دانسته و به آن تصریح نموده اند (ری شهری، ۱۳۹۴: ۶۹/۱). ایشان

در موارد متعددی به فضای صدور احادیث توجّه نموده، آن را اعتبارزا یا اعتبارزدای یک روایت دانسته، گاه آن را در فهم، دخیل نشان داده و به گونه‌ای به آن اشاره داشته‌اند. برای نمونه هنگام سخن از سهم تجارت در توسعه اقتصادی و نقل روایات مرتبط با آن، نوشته‌اند:

بر روایات تشویق به تجارت از منظری دیگر نیز می‌توان توجّه کرد و آن را ناظر به موقعیت خاص صدور روایات دانست. این احتمال، برگرفته از اصل «تأثیر فضای صدور در فهم روایت» است. برخی روایات تشویق کننده به تجارت ناظر به موقعیت منطقه حجاز هستند که در بعضی مناطق آن (همانند مکه) تولید کالا ممکن نبوده است و در برخی مناطق دیگر (همانند مدینه) به دلیل محدودیت منابع تولیدی، امکان اشتغال و کارایی برای همه افراد وجود نداشته است. از این رو، توصیه به تجارت برای آن است که فضای جدیدی برای درآمدزایی افراد پدید آید و افراد آماده کار، امکان اشتغال یابند. نکته دیگر درباره دشواری و خطرهای تجارت و بازرگانی خارج از شهر در دوره صدور روایت است. تولید، درآمدی مشخص و مطمئن تر داشته است در حالی که تجارت و داد و ستد با احتمال خطر و دستبرد مواجه بوده و میزان ریسک‌پذیری بیشتری داشته است. از این رو، نیاز جامعه آن بوده که با توصیه به گونه‌های متفاوت تجارت، مشتاقان بیشتری برای این امر فراهم آیند و روند تولید، توزیع و مصرف به گونه‌ای بهینه به انجام برسد. (ری شهری، ب ۱۳۹۵: ۳۵-۳۳؛ و ن. ک: ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۵۷-۵۸/۱۷).

ایشان در ضمن برتری ثواب زیارت امام حسین علیه السلام بر حج، نیز چنین نکته‌ای را گوشزد نموده‌اند (ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۱/۱۰۴). مرحوم ری شهری و همکارانشان، در تحلیل احادیث نهی از قیام در دوران غیبت نیز به فضای صدور روایات توجّه نموده و آن را در فهم روایات وارد نموده‌اند (ری شهری، ۱۳۹۳: ۶/۳۱). در حلّ تعارض میان احادیث نیز یکی از راهکارها را توجّه

به فضای صدور احادیث می‌دانند (ری‌شهری، الف ۱۳۹۱: ۲۹۷/۱۷). در احادیث قیام و کشتار معاندان به وسیله امام زمان علیه السلام نیز فضاشناسی صدور را مورد تأکید قرار داده‌اند (ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۹۹/۹). نمونه‌های بیشتری نیز می‌توان ارائه نمود (ری‌شهری، الف ۱۳۹۶: ۲۱-۲۲؛ ری‌شهری، الف ۱۳۹۱: ۱۶۱/۱۷).

در پایان به این نکته باید توجه داشت که گاه بستر صدور حدیث با اسباب ورود آن، دو امر متفاوت هستند؛ اما به دلیل همپوشانی فراوان این دو امر معمولاً با یکدیگر یاد می‌شوند.

۲-۲-۴ درنگ در احادیث متعارض

در مسیر فهم روایات، ضروری است به احادیث متعارض آن نیز توجه داشت. بخشی از این احادیث متعارض، در مرحله «تشکیل خانواده حدیث» به دست می‌آید، اما تحلیل و بررسی آنها به مرحله «درنگ در احادیث متعارض» که مرحله‌ای فقه‌الحدیثی می‌باشد، بسته است. بخشی دیگر از احادیث متعارض نیز در هنگام تشکیل خانواده حدیث، به دست نمی‌آید و ضروری است با کاوش بیشتر در متون مرتبط و از طریق روش‌های معهود^۱، مراجعه و آنها را نیز گرد آورد. سپس مجموعه به دست آمده را باید مورد تحلیل قرار داد. در این تحلیل، قواعد فهم متن، شیوه‌های عقلانی، مراجعه به کتب مرتبط، نظر مشهور عالمان امامیه و ... چاره‌ساز است. مرحوم آیت‌الله ری‌شهری در بیشینه آثاری که دربردارنده احادیث متعارض بوده‌اند، نسبت به این مسأله حساسیت و دقت نشان داده و برای فهم متن حدیث، به روایات متعارض آن نیز مراجعه و در نهایت، فهم روشنی از روایت ارائه فرموده‌اند.

ایشان ضمن بحث از «وصل کردن روزه ماه شعبان به ماه رمضان» دو دسته احادیث متعارض را مطرح و می‌نویسند:

با مفروض گرفتن اعتبار هر دو سوی تعارض می‌توان گفت: احادیث دلالت‌کننده بر وصل کردن روزه ماه شعبان به رمضان، ناظر به یک دوره از عمر پیامبر صلی الله علیه و آله و احادیث دیگر، ناظر به دوره دیگری از عمر

۱. برای دریافت بیشتر از روش‌های معهود، ن.ک: طباطبایی، ۱۴۰۰: ۲۴۶-۲۲۲.

شریف ایشان‌اند. این سخن بر این پایه استوار است که به استناد چند حدیث، شیوه روزه‌داری پیامبر خدا ﷺ در طول زندگی ایشان، متفاوت بوده، هر چند در سال‌های پایانی، بر یک شیوه باقی مانده است (الکلینی، ۱۴۰۷: ۸۹/۴). (ری‌شهری، ۱۳۹۴: ۵/۲۹۴).

نمونه دیگر آن است که در مورد روز قیام امام زمان علیه السلام، احادیث گوناگونی وارد شده است. بخشی آن را «نوروز»، بخشی آن را «جمعه»، برخی ظهور را در روز «عاشورا» و برخی نیز «شنبه» معرفی می‌کنند (ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۸/۱۳۹-۱۲۷). مرحوم ری‌شهری، معتقدند همزمانی عاشورا و نوروز، شدنی است و در اینجا تعارضی نیست؛ اما جمع میان «شنبه» و «جمعه» که هر دو نیز دارای احادیث معتبر است، نیازمند حلّ تعارض است. ایشان، سپس سه احتمال را در جمع این روایات، برای فهم صحیح آنها، پیشنهاد می‌کنند:

روز جمعه، مقدمات قیام فراهم می‌شود، و شنبه، قیام رسماً آغاز می‌گردد؛
جمعه، روز آغاز قیام، و شنبه، روز جهانی شدن آن است؛

امام در روز جمعه برای یاران خاصّش ظاهر می‌شود و روز شنبه، دعوت ایشان عمومی و علنی می‌گردد. آنچه در برخی از احادیث آمده است که امام علیه السلام روز شنبه برای مردم سخنرانی دارد، مؤید این احتمال است. (همان: ۱۴۱)

موارد فزون‌تری نیز می‌توان در میان آثار ایشان برشمرد (ری‌شهری، ب، ۱۳۹۶: ۶۰۹؛ ری‌شهری، د، ۱۳۹۲: ۵۹/۱؛ ری‌شهری، الف، ۱۳۹۱: ۲۹۷/۱۷). حاصل آنکه فهم متن و فهم مقصود یک حدیث، بدون دیدن، گردآوری، تحلیل و دقت در احادیث متعارض آن مقدور نخواهد بود.

۵-۲-۲ بهره‌گیری از تجربه و دانش روزآمد

بهره‌مندی از تجربه و دانش روزآمد بشری، یکی از شاخصه‌های فعالیت محدّثان معاصر به ویژه آیت‌الله ری‌شهری و همکارانشان است. یکی از همکاران مرحوم ری‌شهری و اساتید دانش حدیث در این باره اینگونه می‌نگارند:

«قطعیات یا امور مسلّم و مطمئن که از راه علم، تجربه یا حس حاصل

شوند نیز شایستگی سنجش حدیث را دارند. زیرا ملاک اصلی در سنجش حدیث، قطع یا اطمینان است که از راه‌های متفاوت و مختلفی حاصل می‌شود... انسان به وسیله حس و تجربه یا ابزار علم، واقعیت نظام خلقت را درک و کشف می‌کند. آنگاه که به واقع دست یافت و آن را لمس کرد، دیگر نمی‌توان او را به امری مخالف آن واقعیت مشاهده شده وادار ساخت؛ زیرا حقیقت، تناقض‌بردار نیست و عقل انسانی، عدم اجتماع دو شیء نقیض یا متضاد را محور اصلی تفکرات خویش قرار می‌دهد.» (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۶۹۷-۶۹۶).

ایشان در ادامه، ضرورت حفظ تعادل، عدم افراط‌گرایی و تفریط‌گرایی در این زمینه را گوشزد نموده و معتقدند: نمی‌توان دستاوردهای علمی و تجربی را مطلق دانست و همه را پذیرفت و آنها را محک شناخت و تفسیر حدیث قرار داد؛ همچنان‌که روا نیست با مشاهده بعضی موارد خطا و اشتباه، تمام دستاوردهای علمی و تجربی بشر را انکار کرد و همه متون مقدّس را در ماورای فضای موجود، ملاک بینش و اعتقاد قرار داد. بنابراین دستاوردهای علمی که احتمالی بوده، فرضیه‌اند یا عدم قطعیتشان محتمل است، نمی‌توانند ملاک معرفت و نقد حدیث قرار گیرند (همان).

آیت‌الله ری‌شهری از این معیار نیز در آثار خود بهره‌جسته و برای آن در فرآیند فقه‌الحديث، نقش قائل هستند (ری‌شهری، ۱۳۹۷: ۴۶۵/۱-۴۶۴). ایشان در تفسیر قرآن نیز تا حدودی معتقد به امکان استفاده از علوم تجربی و دانش بشری هستند. (ری‌شهری، ب، ۱۳۹۰: ۳۵) در مقدمه دانشنامه امام مهدی علیه السلام نیز پذیرفتگی چنین رویکردی، توسط ایشان مورد اشاره قرار گرفته است (ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۷۵/۱-۷۴). ایشان در زمینه فهم دقیق‌تر زمان و مکان‌های وقایع تاریخ اسلام و روایات وارد شده در این زمینه نیز از علوم مرتبط بهره می‌جستند (ری‌شهری، د، ۱۳۹۱: ۴۰۰). با مراجعه به مقدمه کتاب الگوی شادی از نگاه قرآن و حدیث نیز نکاتی‌هایی در این زمینه به دست می‌آید (ری‌شهری، الف، ۱۳۹۲: ۱۱۷-۷).

۲-۳ دستمایه فقه‌الحديث

آیت الله ری شهری در ارائه دستمایه فقه الحدیثی خود به نکاتی چند توجه داشته‌اند که بایستی نوپژوهان و محققان عرصه حدیث، آن را در نظر داشته باشند. این نکات نیز غیر از آن است که در مراحل گوناگون بررسی فقه الحدیث، دستمایه پژوهش قهراً در اختیار مخاطب قرار می‌گیرد.

۱-۳-۲ بیان روشن و گویای نتیجه حاصل از فرآیند فقه الحدیث

یکی از آسیب‌هایی که دغدغه‌مندان عرصه حدیث دارند، بیان روشن و گویای نتیجه حاصل از فرآیند فقه الحدیث توسط محدثان و عالمان بزرگ است. گاه یادکرد اقوال گوناگون و به نتیجه نرساندن آنان، ذهن دانش پژوه را آزار می‌دهد. از این رو جمع‌بندی و ارائه تحلیل نهایی، از ضرورت‌هایی است که بخشی از فرآیند پسینی فقه الحدیث را تشکیل می‌دهد.

مرحوم ری شهری و پیرو ایشان، همکارانشان، در تلاش بوده‌اند در آثار حدیثی مؤسسه علمی- فرهنگی دارالحدیث، جمع‌بندی و تحلیل نهایی از روایات را هنگام ضرورت به مخاطب عرضه دارند. ایشان خود در مقدمه دانشنامه امام حسین علیه السلام، یکی از ویژگی‌های آن را «ارائه جمع‌بندی و تحلیل نهایی»^۱ معرفی می‌کنند (ری شهری، ۱۳۸۸: ۴۹/۱). بر این اساس می‌توان اهتمام ایشان و همکارانشان در ارائه روشن و گویای نتیجه حاصل از فرآیند فقه الحدیث را قاعده‌ای از قواعد و سیره‌ای علمی برای ایشان بر شمرد.

نمونه‌ای دیگر آن است که ایشان پس از گستردن بحث از بررسی سندی زیارت آل یاسین و ارائه بیش از ۷ نکته در این زمینه، عنوان «جمع‌بندی مباحث سندی» را ذکر نموده و بسیار گویا و واضح، نتیجه خود را ارائه می‌کنند (ری شهری، ۱۳۹۳: ۳۹۴/۶). نمونه دیگر آنکه ایشان پس از نزدیک به بیست صفحه سخن از راه دستیابی به معرفت شهودی، آن را در کمتر از چند سطر، جمع‌بندی می‌کنند و نتیجه آیات، روایات و بیانات خود را تلخیص و عرضه می‌دارند (ری شهری، ۱۳۸۷: ۴۵۳-۴۵۲). نمونه‌های بسیار فراوان دیگری نیز می‌توان برشمرد

۱. این جمع‌بندی و ارائه تحلیل نهایی نیز محدود به روایات متعارض نیست، بلکه گاه ارائه فهم والاتری از یک روایت را نیز در بر می‌گیرد.

(ری شهری، الف، ۱۳۸۹: ۵۴۵؛ ری شهری، الف ۱۳۹۱: ۱۶۱/۱۷؛ ۲۴۱/۱۷؛ ری شهری، ۱۳۹۳: ۷۳/۱؛ ۲۸۰/۱۰؛ ری شهری، ۱۳۹۱: ۱۰۸).

۲-۳-۲ رعایت احتیاط در نسبت دهی فهم از حدیث

احتیاط، شرط عقل است؛ اما بایستی جوانب افراط و تفریط آن را نیز در نظر گرفت. مرحوم ری شهری و همکارانشان، آنگاه که به قطعیت و یقین به نکته‌ای می‌رسند آن را اعلام، در غیر این صورت، در ادبیات نوشتاری خود، جانب احتیاط را پیش می‌گیرند. این امر در سیره محدّثان و عالمان نامور امامیه، بسیار رایج است و نبایستی در زمینه نسبت دادن هر فرضیه‌ای به معارف قرآنی-حدیثی، متهور و بی‌باک بود.

برای نمونه، مرحوم ری شهری پس از آنکه دعای عرفه را نقل نموده و مباحثی که در میان علمای امامیه، در مورد ذیل این دعا مطرح شده را متذکر می‌شوند و نسبت دادن ذیل را به دعا مشکل می‌دانند؛ اما در داوری نهایی، خود را همراه با علامه مجلسی نموده و از قطعیت دست کشیده، در نهایت می‌فرمایند: خداوند به حقایق امور آگاه‌تر است (ری شهری، ۱۳۸۸: ۴۵/۱۴). ایشان و همکارانشان در تدوین موسوعه‌های حدیثی، گاه با تعبیر «مشکل است»، «ظاهراً»، «به نظر می‌رسد» احتیاط و عدم تهور خود را به نمایش می‌گذارند (ری شهری، الف، ۱۳۹۱: ۳۷۷/۲). نمونه‌های فزونتری نیز هست (ری شهری، الف، ۱۳۸۵: ۸۰/۹؛ ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۲۹/۱۱).

۲-۳-۳ عدم درافتادن به دام فرقه‌گرایی و عقاید انحرافی

یکی از مراتب مهم فرآیند پسینی فقه‌الحديث، دقت در نتیجه به دست آمده، هماهنگی آن با ضروریات قرآن، سنت و مذهب امامیه است. تخطی از این چارچوب و درافتادن به دام فرقه‌گرایی و معتقد شدن به عقاید انحرافی افراطی یا تفریطی، از مواردی است که در آثار مرحوم ری شهری ملاحظه نمی‌شود. ایشان در این زمینه، دقت فراوانی داشته‌اند.

پژوهش ایشان و همکارانشان در ذیل دعای عرفه و دقت آنها در این زمینه یکی از بهترین نمونه‌هاست که تلاش داشته‌اند در دام سخنان منسوب به صوفیه قرار نگیرند (ری شهری، ۱۳۸۸: ۴۴/۱۴). حال حقیقت ذیل دعا چیست، ما نمی‌دانیم؛ سخن از دقت و تیزبینی نامبردگان

است. گشودن ابواب در نکوهش فرقه‌های انحرافی و نقل روایات آنان، خود از نمونه‌های بارز دقت‌های اعتقادی و مراقبت از دریافتن به دام فرقه‌گرایی است که مانع از نتیجه‌گیری‌های باطل از آیات و روایات متشابه معصومان علیهم‌السلام می‌گردد (ری‌شهری، الف، ۱۳۸۵: ۳۸/۹؛ ۳۶؛ ری‌شهری، ۱۳۸۴: ۳۷-۳۸). ایشان در خاطرات خود نیز به دقت‌های اعتقادی خود اشاره داشته‌اند (ری‌شهری، ب، ۱۳۹۲: ۱۷۳-۱۷۲).

۴-۳-۲ اهتمام به تقریب مذاهب اسلامی

نظر به عقاید امامیه و دستورات فراوان معصومان علیهم‌السلام به رعایت تقریب بین مذاهب اسلامی و عدم پراکندگی امت اسلامی - جز با معاندان، همچون وهابیت - در فرآیند پسینی فقه‌الحديث نیز بایستی با تیزبینی، از اعلام نتایج تفرقه افکن پرهیز نمود. این امر ناظر به مراحل حین فقه‌الحديث نیست؛ زیرا هنگام بررسی علمی، بایستی با دقت همچون علامه امینی و علامه میرحامد حسین عمل نمود. اما هنگام بیان نتایج، باید طریق عمل به روایات و دستورات معصومان علیهم‌السلام در تعامل با مذاهب اسلامی را در نظر گرفت.

مرحوم ری‌شهری و همکاران ایشان در ارائه نتایج به‌دست‌آمده از فرآیند فقه‌الحديث، به این نکته نظر داشته و گاه سخن را تا آنجا که به اختلاف و تفرقه بینجامد، ادامه نداده‌اند. آنجا که حق آشکار شده، نتیجه‌گیری نهایی را به عهده مخاطبان تیزهوش گذارده‌اند. نامبردگان در تلاش بوده‌اند اهل بیت علیهم‌السلام را محور وفاق امت پس از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم معرفی نموده - چنان‌که در واقع نیز چنین است - و به برکت نام آن بزرگواران، این وحدت را در فرآیند فهم خود از احادیث به نمایش بگذارند. برای نمونه ایشان ذیل فراز «بِمُؤَالَاتِكُمْ تَمَّتِ الْكَلِمَةُ، وَ عَظُمَتِ النُّعْمَةُ، وَ اتَّخَلَفَتِ الْفُرْقَةُ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۶۰۹/۲؛ الطوسی، ۱۴۰۷: ۹۵/۶؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲۷۱/۲) از زیارت جامعه کبیره، فهم خود را از لزوم وحدت و پرهیز از تفرقه‌گرایی بر اساس این فراز، نشان داده‌اند (ری‌شهری، الف، ۱۳۸۹: ۱۰). نمونه‌های دیگری نیز می‌توان افزود (ری‌شهری، الف، ۱۳۹۱: ۷۳/۵؛ ری‌شهری، ج، ۱۳۹۶: ۱۴؛ ری‌شهری، الف، ۱۳۹۶: ۳۰۷؛ ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۲۷۷/۱۲؛ ری‌شهری، ج، ۱۳۹۵: ۲۴).

نتیجه‌گیری

در مقام جمع بندی و نتیجه گیری در یک تقسیم بندی نو می توان روش آیت الله محمّدی ری شهری را در زمینه فقه الحدیث به شرح ذیل تصویر نمود:

مرحوم ری شهری، به طور کلی در سه مرحله کلان به فرایند فقه الحدیث می پردازند: نخست، مرحله «مقدمات فقه الحدیث»؛ دوم، مرحله «فقه الحدیث» که مستقیماً بر متن حدیث واقع می شود؛ و سوم، مرحله «دستمایه های فقه الحدیث».

اجزای مراحل نامبرده از حیث ماهیت از یکدیگر قابل تفکیک و جداسازی نبوده، درهم تنیده و گاه بر یکدیگر مقدم می شوند؛ اما منطقاً هر کدام متعلّق به یکی از سه مرحله فوق هستند. بنابراین، همپوشانی یا تعارض ابتدایی موارد تحقیق پیش رو ماهیتی نیست.

«مقدمات فقه الحدیث» در دیدگاه آیت الله ری شهری، به ۵ مرحله: «واکاوی آسیب های احتمالی متن حدیث»، «بررسی اختلاف نقل ها و نسخه ها تا دستیابی به متن نهایی»، «گردآوری پرونده علمی بیانات پیشینیان و نقد و تحلیل آنها»، «کوشش در گردآوری خانواده حدیث» و «بررسی نقش و جایگاه حدیث و مفاهیم آن در تاریخ اسلام» ناظر هستند.

ایشان و همکارانشان در مرحله «فقه الحدیث» برای دستیابی به فهمی صحیح از متن و مقصود معصومان علیهم السلام ۵ مرحله کلان را در نظر دارند: نخست، «تلاش در فهم واژگان و ترکیبات حدیث»؛ دوم، «اهتمام به دریافت سیاق حدیث»؛ سوم، «واکاوی بستر صدور و اسباب ورود حدیث»؛ چهارم «درنگ در احادیث متعارض»؛ و پنجم «بهره گیری از تجربه و دانش روزآمد» است.

مرحله سوم فقه الحدیث که «ارائه دستمایه های فقه الحدیث» می باشد، در نگاه ایشان دربردارنده ۴ حوزه کلان است: «بیان روشن و گویای نتیجه به دست آمده از فرایند فقه الحدیث»، «رعایت احتیاط در نسبت دهی فهم از حدیث»، «عدم درافتادن به دام فرقه گرایی و عقاید انحرافی» و «اهتمام به تقریب مذاهب اسلامی در بیان برخی نتایج فقه الحدیث».

منابع

۱. ابن الاثیر الجزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷ش). النهاية فی غریب الحدیث و الاثر.

- تحقیق: محمد طناحی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ چهارم.
۲. ابن الحنبل، احمد (۱۴۱۴ق). مسند أحمد. تحقیق: شعيب أرنؤوط، بيروت: مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى.
۳. ابن سیدة، علی بن إسماعیل (۱۴۲۱ق). المحکم و المحيط الأعظم. بيروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول.
۴. ابن العساکر، علی بن الحسن بن هبة الله الشافعی (۱۴۱۵ق). تاریخ مدينة دمشق. بيروت: دارالفکر، چاپ اول.
۵. ابن الفارس، أحمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاييس اللغة. تحقیق: هارون عبدالسلام محمد، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول.
۶. ابن الکثیر، ابوالفداء (۱۴۱۵ق). الباعث الحثيث. شارح: أحمد محمد شاكر، مدینه: دارالعاصمة، الطبعة الأولى.
۷. ابن المنظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. تحقیق: جمال الدین الميردامادی: بيروت: دارالفکر، چاپ سوم.
۸. احسانی فر لنگرودی، محمد (۱۴۳۲ق). اسباب اختلاف الحديث. بيروت: دارالحديث، چاپ اول.
۹. الإربلی، علی بن عیسی (۱۴۰۱ق). كشف الغمة فی معرفة الأئمة علیهم السلام. تصحيح: السيد هاشم الرسولي المحلّاتی: بيروت: دارالکتب، الطبعة الأولى.
۱۰. ایزدی، مهدی (۱۳۹۴ش). روش شناسی نقد متن حدیث. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ اول.
۱۱. البیهقی، أحمد بن الحسين (۱۴۱۴ق). السنن الكبرى. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى.
۱۲. پسندی، عباس (۱۳۹۷ش). فقه الحديث ۳. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۱۳. تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ق). الذریعة الى تصانیف الشيعة. بيروت: دارالأضواء، الطبعة الأولى.
۱۴. حافظیان، ابوالفضل (۱۳۹۰ش). رسائل فی دراية الحديث. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۱۵. الحسيني الزبيدي، محمد مرتضى (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس.

- تحقیق: علی الهلالی و علی السیری: بیروت: دارالفکر، چاپ اول.
۱۶. راغب، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالقلم، الطبعة الأولى.
۱۷. السخاوی، محمّد بن عبد الرّحمان (۱۴۱۲ق). فتح المغیث بشرح ألفیه الحدیث للعراقی. بیروت: دارالطبری، الطبعة الثانی.
۱۸. السیوطی، جلال الدین (۱۳۷۹ق). تدريب الراوی. شارح: تقرب النوی: القاهرة، الطبعة الأولى.
۱۹. السیّد الداماد، محمّد بن محمّد باقر (۱۴۰۵ق). الرّواشع السّماویة. قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشي رحمته الله، الطبعة الأولى.
۲۰. شبر، عبد الله (۱۳۹۰ش). مصابيح الأنوار في حل مشكلات الأخبار. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۲۱. الشهرزوری، عثمان بن عبد الرّحمان (۱۴۱۶ق). مقدّمة ابن الصلاح فی علوم الحدیث. تحقیق: صلاح محمّد عویضة: بیروت: دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى.
۲۲. شیخ بهائی، محمّد (۱۴۱۴ق). مشرق الشّمسین. تحقیق: سیّد مهدی روحانی، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة، چاپ اول.
۲۳. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا عليه السلام. تحقیق: مهدی اللاجوردی: تهران: نشر جهان، چاپ اول.
۲۴. _____ (۱۳۸۵ق). علل الشّرائع. قم: کتابفروشی داوری، چاپ اول.
۲۵. _____ (۱۴۰۳ق). معانی الأخبار. تحقیق: علی اکبر الغفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول.
۲۶. _____ (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق: علی اکبر الغفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۲۷. طباطبائی، سید محمد کاظم (۱۴۰۰ش). منطق فهم حدیث. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله، چاپ پنجم.
۲۸. الطبرانی، سلیمان بن أحمد (۱۴۰۴ق). المعجم الكبير. تحقیق: محمد عثمان، بیروت: دارالفکر، الطبعة الثانیة.

۲۹. الطریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ش). مجمع البحرين. تحقیق: احمدحسین الإشکوری، تهران: مرتضوی، چاپ سوم.
۳۰. _____ (بی تا). جامع المقال. تحقیق: محمدکاظم الطریحی، تهران: المطبعة الحیدریّة، الطبعة الأولى؛
۳۱. الطوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة. تحقیق: سیّد حسن الموسوی الخرسان، تهران: دارالکتب الإسلامیّة، چاپ چهارم.
۳۲. العاملی (الشهید الثانی)، زین الدّین علی بن أحمد (۱۴۱۳ق). الرّعاية فی علم الدّرایة. تحقیق: عبدالحسین بّقال، قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشي رحمته، الطبعة الثانية.
۳۳. _____ (۱۴۱۴ق). شرح البداية فی علم الدّرایة. تصحیح: السيّد محمد رضا الحسيني الجاللي، قم: منشورات الفيروز آبادي، الطبعة الأولى.
۳۴. العسكري، أبوهلال (۱۴۱۲ق). معجم الفروق اللّغويّة. قم: مؤسّسة النّشر الإسلامي، الطبعة الأولى.
۳۵. غفّارى، على أكبر (۱۳۶۹ش). دراسات في علم الدراية. تهران: جامعة الإمام الصادق عليه السلام، الطبعة الأولى.
۳۶. الفراهيدى، خليل بن أحمد (۱۴۰۹). ترتيب كتاب العين. قم: نشر هجرت، چاپ دوم.
۳۷. الفيّومی، أحمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنير فی غريب الشرح الكبير. قم: مؤسّسة دارالهجرة، چاپ دوم.
۳۸. الكفعمی، ابراهيم بن على العاملي (۱۴۱۸ق). البلد الأمين و الدّرع الحصين. بيروت: مؤسّسة الأعلمی للمطبوعات، الطبعة الثّانية.
۳۹. الكليني، محمد بن يعقوب (۱۴۰۷ق). الكافي. تحقيق على اكبر الغفاري، تهران: دارالكتب الإسلامیّة، چاپ چهارم.
۴۰. المامقاني، عبدالله (۱۴۱۱ق). مقباس الهداية فی علم الدّرایة. تحقیق: محمد رضا المامقاني، قم: مؤسّسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، الطبعة الأولى.
۴۱. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمّة الأطهار عليهم السلام. جمعی از محققان، بيروت: دار إحياء التراث العربي، الطبعة الثّانية.

۴۲. محمدی الری شهری، محمد (۱۴۱۶). میزان الحکمة. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۳. _____ (الف) (۱۳۸۹ش). شرح زیارت جامعه کبیره یا تفسیر قرآن ناطق. با همکاری احمد غلامعلی، قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۴. _____ (الف) (۱۳۹۰ش). بهشت و دوزخ از نگاه قرآن و حدیث. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۵. _____ (الف) (۱۳۹۱ش). دانشنامه قرآن و حدیث. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۶. _____ (الف) (۱۳۹۲ش). الگوی شادی از نگاه قرآن و حدیث. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۷. _____ (الف) (۱۳۹۵ش). حکمت نامه فاطمی. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۴۸. _____ (الف) (۱۳۹۶ش). ایمان در قرآن. قم: دارالحديث، بی چا.
۴۹. _____ (ب) (۱۳۸۵ش). دانشنامه احادیث پزشکی. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۰. _____ (ب) (۱۳۸۹ش). ماه خدا. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۱. _____ (ب) (۱۳۹۰ش). درآمدی بر تفسیر جامع روایی. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۲. _____ (ب) (۱۳۹۲ش). خاطره های آموزنده. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۳. _____ (ب) (۱۳۹۵ش). فرهنگ نامه تجارت و داد و ستد. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۴. _____ (ب) (۱۳۹۶ش). گزیده سیره پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۵. _____ (ج) (۱۳۸۹ش). مراقبات ماه رمضان. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۶. _____ (ج) (۱۳۹۲ش). گزیده شناخت نامه نماز. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۷. _____ (ج) (۱۳۹۵ش). فرهنگ نامه نماز جمعه. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۸. _____ (ج) (۱۳۹۶ش). فرهنگ نامه نماز جماعت. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۵۹. _____ (د) (۱۳۹۱ش). گزیده شهادت نامه امام حسین علیه السلام. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۶۰. _____ (د) (۱۳۹۲ش). شناخت نامه نماز. قم: دارالحديث، چاپ اول.

۶۱. _____ (هـ) (۱۳۹۱ش). اهل بیت علیهم السلام در قرآن و حدیث. قم: دارالحدیث، چاپ هفتم.
۶۲. _____ (۱۳۸۴ش). جواهر الحکمة للشباب. با همکاری احمد غلامعلی: قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۶۳. _____ (۱۳۸۶ش). حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۶۴. _____ (۱۳۸۷ش). دوستی در قرآن و حدیث. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۶۵. _____ (۱۳۸۸ش). دانشنامه امام حسین علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۶۶. _____ (۱۳۹۳ش). دانشنامه امام مهدی علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۶۷. _____ (۱۳۹۴ش). سیره پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، قم: دارالحدیث، چاپ دوم.
۶۸. _____ (۱۳۹۷ش). شناخت نامه حدیث: قم. دارالحدیث، چاپ اول.
۶۹. _____ (۱۳۹۸ش). پرتوی از تفسیر اهل بیت علیهم السلام. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۷۰. _____ (۱۴۳۲ق). موسوعة معارف الكتاب و السنة. بیروت: دارالحدیث، چاپ اول.
۷۱. _____ (ج). (۱۳۹۱ش). شناخت نامه قرآن. با همکاری جمعی از پژوهشگران: قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۷۲. _____ (۱۳۸۰ش). دانشنامه امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ. با همکاری سید محمد کاظم طباطبائی و سید محمود طباطبائی نژاد: قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۷۳. _____ (الف). (۱۳۸۵ش). دانشنامه عقاید اسلامی از نگاه قرآن و حدیث. قم: دارالحدیث، چاپ اول.
۷۴. _____ (۱۳۶۹ش). مبانی شناخت. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم.

۷۵. مدرّسان دانشگاه قرآن و حدیث. (۱۴۰۰ش). دانش حدیث. قم: نشر کمال، چاپ نهم.
۷۶. مسجدي، حیدر. (۱۳۹۰ش). التّصحيف فی متن الحدیث، قم: دارالحدیث، چاپ اوّل.
۷۷. مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۹۵ش). درسنامه فقه الحدیث. قم: دارالحدیث، چاپ اوّل.
۷۸. _____ (۱۳۸۴ش). روش فهم حدیث. تهران: سمت و دانشکده علوم حدیث، چاپ دوم.
۷۹. _____ (۱۳۹۷ش). آسیب شناسی حدیث. تهران: سمت و دانشکده علوم حدیث، چاپ سوم؛
۸۰. الموسوی (السید الرضی)، محمّد بن الحسین (۱۳۸۲ش). المجازات التّبویّة. قم: دارالحدیث، الطبعة الأولى.
۸۱. النّسائی، احمد بن شعيب (۱۴۰۶ق). سنن النّسائی. تحقیق: عبدالفتاح ابو غدة: بیروت: دارالبشائر الإسلامیّة، الطبعة الثانية.
۸۲. النیلی النجفی، علی بن عبدالکریم. (۱۴۲۶ق). سرور أهل الإيمان في علامات ظهور صاحب الزمان عليه السلام، تحقیق: الشیخ قیس بهجة العطار: قم: دلیل ما، چاپ اوّل.

